
Aleksandar DEMAJO

UVEK ZA KORAK ISPRED SMRTI

Rođen je u Beogradu 1923. godine, od Roca Morica Demaja i majke Alise, rođene Amar. Kada je rat počeo, imao je 17 godina i spremao se da stekne svedočanstvo o završenoj srednjoj školi. Na Cetinju je, pobegavši iz Beograda, uspeo da položi veliku maturu. Otac Moric stradao je u ratu, Italijani su ga streljali na Cetinju 1941. godine.

Po povratku iz logora i učešća u Narodnooslobodilačkoj borbi, posle rata je prešao u diplomatsku službu i u njoj proveo ceo radni vek. U penziju je otišao kao ambasador.

Razgovor sa Aleksandrom Demajom vodio je Jaša Almulji za video arhiv Fortunov, za svedočanstva o holokaustu pri Jelskom univerzitetu, SAD.

Moj otac je bio advokat, istovremeno angažovan u jevrejskoj i u široj gradskoj sredini. Rat ga je zatekao kao potpredsednika Jevrejske sefardske opštine, što je bio dugo vremena. Isto tako, više godina bio je i većnik grada Beograda. Ja sam se, inače, vaspitavao u jugoslovenskom nacionalnom duhu, kao „soko“ od svog ranog detinjstva, s tim da sam, u poslednjim godinama pred rat, bio zahvaćen talasom naprednog srednjoškolskog pokreta kojim je rukovodila KPJ. U tom periodu stalno sam se nalazio na „klackalici“ između Sokola i tog naprednog sred-

njoškolskog pokreta. Otac i ja smo živeli sami, braće i sestara nisam imao, a majka mi je umrla godinu i po dana pred rat.

Kako je moj otac bio većnik Beograda, 25. marta 1941. godine počeo je da razmišlja o tome da podnese ostavku, u vreme kada su ostavku podneli i neki ministri u Cvetkovićevoj vladi, u znak distanciranja od odluke jugoslovenske vlade da pristupi Trojnom paktu. Smatrao je da on, kao Jevrejin, u toj situaciji ne može više da ostane u gradskom veću. Trojni pakt je bio pakt sila Osovine – Nemačke, Italije i Japana. Jugoslavija je 25. marta formalno pristupila tom savezu.

Međutim, vreme je teklo veoma brzo: dok je moj otac razmišljao i meni govorio o tome kako treba da podnese ostavku, u roku dva dana došlo je do promena u Jugoslaviji, do puča, do promene vlade koja je potom raskinula potpisani ugovor. To je bio neposredni povod za napad Nemačke na Jugoslaviju, deset dana nakon toga. Bombardovanje Beograda 6. aprila 1941. ujutro, oca i mene zateklo je u stanu. Čuli smo eksplozije, nastao je prekid programa radio-stanice – i otac je odmah shvatio o čemu se radi. Toga dana ujutro on je otišao, po svom ratnom rasporedu, na Banjicu, a ja sam se uputio po svom rasporedu, u Centralni higijenski zavod, jer sam imao zaduženje vezano za pružanje medicinske pomoći. Otac je znao gde se nalazim.

Popodne je otac došao po mene, jer na Banjici, koja je bila bombardovana, nije bilo zbornog mesta, i rekao da odmah treba da napustimo Beograd.

BEKSTVO U CRNU GORU

Te iste večeri napustili smo Beograd. Išli smo prema Avali, pešice, 24 kilometra južno od Beograda, a zatim uspeli da dođemo do nekog voza, i njime doputujemo do Stalaća. Očeva ideja bila je da idemo što dalje prema jugu, prema Grčkoj. Međutim, kad smo došli do Stalaća, čuli smo da je pruga prema jugu već bila presečena od strane Bugara, tako da smo uhvatili poslednji voz koji je išao na zapad, prema Sarajevu.

Otac je računao da ćemo moći da se zadržimo u Bosni i da će tamo biti vojnog otpora, jer se radilo o brdovitim krajevima. Međutim, kad smo došli u Sarajevo, videli smo da od toga nema ništa. Otac je saznao da se u blizini nalazi i jugoslovenska vlada koja se kretala prema moru.

Nastavili smo iz Sarajeva vozom do Mostara. U Mostaru je pruga opet bila presečena, jer su ustaše, hrvatski kvislinzi, presekli prugu prema moru. Putovali smo nešto pešice, nešto volovskim kolima, a ne-

što kasnije i autobusima, kroz Hercegovinu, i došli u Crnu Goru. U autobusu u Nikšiću, saznali smo da je Jugoslavija zvanično kapitulirala.

Bili smo u autobusu koji je išao do Kotora. Došli smo u taj grad na obali, upravo u momentu kad smo saznali da je u noći, pre našeg dolaska (došli smo negde ujutro), jedna engleska podmornica otišla pokupivši neke ljude. Bili smo svedoci kada su tog prepodneva došli prvi italijanski motociklisti, bersaljeri, s perjanicama na kapama. Ostali smo u Kotoru, našli sobu i smestili se. Otac je odmah otišao na Cetinje, jer je znao da u tom gradu ima kolege advokate, koje je poznavao. Cetinje je bilo glavni grad Crne Gore, sve do završetka Prvog svetskog rata, u to vreme kraljevine koja je rodbinskim vezama bila vezana za raznorazne kraljevske i carske kuće po Evropi. Crna Gora je u to vreme imala 14 ili više stranih poslanstava. Otac je očekivao da će u tom gradu sresti i neke kolege iz Beograda, inače Crnogorce.

Ostao sam dva-tri dana sâm u Kotoru, a onda se otac vratio i rekao da odmah idemo na Cetinje, jer je tamo već pronašao neke poznanike i prijatelje.

U Cetinju smo se smestili u kući čoveka sa kojim je moj otac uspostavio zanimljiv kontakt. Naime, moj otac je u Beogradu bio advokat italijanskih firmi „Fiat“ i „Pireli“, a čovek kod kojeg smo se smestili bio je kao automehaničar, zastupnik „Pirelija“ na Cetinju. Otac je nastojao da uspostavi što više kontakata da bi video šta ćemo dalje da radimo. U to vreme je ponovo na Cetinju proradila gimnazija i otac je došao na ideju da se upišem i završim veliku maturu. Tako je i bilo.

CETINJE, GRAD DOBRIH LJUDI

Na Cetinju je atmosfera bila prilično slobodna. Ljudi su se slobodno sastajali, slobodno razgovarali o svemu. Iako su Italijani bili prisutni, nije se osećala nikakva stega. U takvoj atmosferi proveli smo otac i ja oko dva meseca, sve do momenta preseljenja u drugi stan. To preseljenje je bilo veoma značajno i sudbonosno, jer smo našli sobu u kući jednog jugoslovenskog oficira, kapetana u penziji, Sava Strugara. U njegovoj kući bili smo 22. juna kada su Nemci napali Sovjetski Savez. Toga dana, od ranog jutra, Italijani su vršili masovna hapšenja svih ljudi koji su im na neki način bili sumnjivi. Među njima je bio i moj otac – italijanska policija ga je odvela u zatvor. Naš domaćin, Savo Strugar, odmah je shvatio da sam i ja u opasnosti i istoga dana ili sutradan, odveo me je na selo, kod svojih rođaka. Ustvari, odveo me je u kuću mog druga sa mature na Cetinju, Vlada Strugara, kasnije poznatog istoriča-

ra i akademika. Na Cetinju Savo je čekao da vidi šta će se zbiti sa mojim ocem u zatvoru. Posle desetak dana, otac je bio pušten iz zatvora, ali sa dokumentom, sa zajedničkom fotografijom, njegovom i mojom, s tim da sa tom ispravom mora smesta da napusti Crnu Goru. Tačnije – da se vrati u Beograd i tamo se javi policiji. S tim u vezi treba se podsetiti činjenice da je, podelom Jugoslavije na okupacione zone, Beograd potpao pod Nemačku, a Crna Gora je bila pod italijanskom okupacijom. To je bio razlog zašto je moj otac sve vreme hteo da ostanemo u Crnoj Gori.

U samom početku našeg boravka na Cetinju, otac koji je imao osećaj da Crna Gora neće dugo mirovati pod okupacijom, tražio je mogućnost da odemo sa Cetinja negde na selo, da bismo se sklonili, ako treba i pod drugim imenom. Sećam se da je o tome razgovarao sa nekim ljudima, koji su mu obećavali da bi mogli da nas smeste u nekom selu u Pivi, prema Hercegovini. Međutim, onog momenta kad je otac bio pušten iz zatvora sa nalogom da se vrati u Beograd, u naručje Nemcima, što mu očigledno nikako nije padalo na pamet, uspeo je preko našeg domaćina, Sava Strugara, u pokušaju da ostanemo ilegalno u Crnoj Gori. Savo Strugar je oca, po puštanju iz zatvora, odmah odveo u drugo selo, koje se nalazilo na putu između Cetinja i Budve, u kuću svog rođaka, Luke Banovića, koji je kasnije bio ministar unutrašnjih poslova Jugoslavije. Mada je tamo smestio oca, Savo je i dalje brinuo o tome šta da čini. Kada je sve isplanirao, došao je po mene na selo i vratio me na Cetinje u svoj mali dvosobni stan, u kome su, u sobi u kojoj smo otac i ja bili pre toga, već bila smeštena dva italijanska oficira. Prenoćio sam u kuhinji, da bi me ujutro odveo u autobus koji ide u Budvu. Rekao mi je da će u taj autobus negde usput ući moj otac, da se „pravimo“ da se ne poznajemo i da se sretnemo tek kada izađemo iz autobusa u Budvi. Tako je i bilo. Moj otac je, negde usput, ušao u autobus s crnogorskom kapom, i sve vreme nije je skidao sa glave. Kada smo izišli iz autobusa počeo sam da razgovaram sa njim. Tada mi je rekao: „Otići ćeš u taj stan u staroj Budvi“. Tu je živela porodica Zambelić, koja je trebalo da mi pruži utočište dok on ne javi šta dalje da činimo. A on je otišao na drugu stranu, tamo gde su ga sa Cetinja uputili. U stvari, otišao je kod Joka Borete, koji je do rata bio predsednik opštine u Budvi. Boreta mu je odmah dao vezu gde da ode i da se smesti, i to trajno, zajedno sa mnom. Uputio ga je kod kuma, solunskog borca Rada Vučićevića, u Buljarici, mestu na obali, južno od Budve. Kada smo otac i ja ponovo uspostavili kontakt, otišli smo u Buljaricu i tamo se smestili. To se dešavalo prvih dana u julu. Domaćin je znao

ko smo, znao je da smo Jevreji iz Beograda, ali se držao vrlo konspirativno prema ljudima u susedstvu.

SA USTANICIMA OD PRVOG DANA

Iznenada, 13. jula 1941. godine, svega desetak dana nakon našeg dolaska u njegovu kuću, izbio je ustanak u Crnoj Gori. Te noći čuli smo ljude kako nešto ruše, seku. Oni su u stvari, sekli žice na telegrafskim stubovima. Čuli smo i neke pesme koje su nas odmah uputile da se tu radi o nečemu što priprema Komunistička partija. I već ujutro, ceo taj zaselak, koji se nalazio u vrhu uvale Buljarice, bio je spreman za ustanak. Svi muškarci, uključujući oca i mene izašli su na put i postavili zasedu koja je trebalo da sačeka prve italijanske vojnike. Bili smo u zasedi, otac u neposrednoj blizini puta, iza stenja, a ja malo dalje, sa ovećom grupom ljudi. Nismo imali oružja – cela ta grupa imala je svega nekoliko pušaka. Kada je, u toku prepodneva, naišla jedna mala kolona, koju su, ako se ne varam, činili jedan motocikl i jedan ili dva automobila sa Italijanima, iz zasede im je upućen poziv da stanu i da se predaju. Poziv im je uputio moj otac, pošto je znao italijanski. Oni se nisu odmah predali, pa je došlo do pucnjave, ali su to učinili tek kad je ranjen jedan Italijan. Potom je moj otac otišao u hotel „Lučice“, kod Petrovca, mesto u neposrednoj blizini, jer je znao da se tu nalazi grupa beogradskih Jevreja koja je tamo došla iz Kotora. Među njima bio je jedan lekar. Ovi ustanicu želeli su da nađu lekara da bi se pomoglo ranjenom Italijanu.

Mnogo godina kasnije imao sam prilike da u Petrovcu na moru razgovaram sa ženom Crnogorkom, jednom od suvlasnika tog hotela. Pričala mi je kako je moj otac, na pitanje gde sam, gde je njegov sin, odgovorio: „On je tamo, sa ustanicima“. I to – vrlo ponosno. Otac se vratio sa lekarom, lekar je intervenisao, mi smo ostali tu, ali se ne sećam šta je dalje bilo sa tim Italijanom. Kasnije je naišla mnogo veća italijanska kolona – tada smo svi morali da se penjemo, pod vatrom mitraljeza, uz krševitu i vrlo strmu planinu. Cela grupa došla je do vrha, prebacila se na drugu stranu, da bismo tu, u planini ostali desetak dana, i otac i ja. U međuvremenu, na putu između Budve i Cetinja, u mestu Brajići, zbila se u to vreme poznata bitka. Ja sam, zajedno sa jednim mlađim čovekom iz naše grupe, krenuo u tom pravcu, jer je okršaj bio planiran. Međutim, mene je moj saputnik morao da vrati. Nenavikao na takav teren, nisam mogao da hodam po onom kršu. Ubrzo nakon toga, najednom je došlo do potpunog rasula i Italijani su iz

Cetinja prodrli kroz Crmnicu, dolinu u zaleđu morske obale, kod Skadarskog jezera. Sve što se tu zateklo razbežalo se, sklonilo, i otac i ja ostali smo prepušteni sebi.

U situaciji kada smo se otac i ja našli sami, naišla su dva italijanska mlada oficira, sa kojima je otac, pošto je znao italijanski, lako uspostavio kontakt. Izmislilo je priču da sam bolestan na plućima, da smo u Crnu Goru došli pre nego što je rat počeo, da me je tu doveo na planinski vazduh i da su nas tu zatekle novonastale okolnosti. Jedan od Italijana bio je profesor, oba su bili vrlo kulturni ljudi i veoma iznenađeni što tu nailaze na čoveka koji dobro govori italijanski. Oficiri su nam dali propusnicu sa kojom smo mogli da prođemo kroz sva crmnička sela kako bismo stigli u Bar, kao naše odredište, odakle smo nameravali da se brodom prebacimo u Split. To je bila orijentacija mog oca, jer je smatrao da nama više nema opstanka u Crnoj Gori.

SUSRET SA TRAGIČNIM ZAVRŠETKOM

Do Splita nije bilo lako doći. Grad je središnje mesto u Dalmaciji, na području koje su nekada držali Italijani i koje su oni uvek smatrala za svoje. Čim im se ukazala prilika, izbijanjem Drugog svetskog rata, Italijani su to područje prisvojili i anektirali. Otac je znao da u Splitu imamo blisku familiju i neke prijatelje, i zato je smatrao da je najpogodnije da tamo odemo. U Baru smo dosta lako dobili propusnice, na osnovu dokumenta koji smo u planini dobili od italijanskih oficira. Na tom tek započetom putovanju zbio se događaj koji je, umesto prijatnog susreta, imao za moju porodicu tragične posledice. Naime, kad je brod, na putu za Split, pristao u Budvi, izašli smo na palubu. U tom momentu otac je na obali video jednu ženu, Beograđanku, sa kojom smo bili na Cetinju i sa kojom smo se u tom gradu družili sve do očevog hapšenja. Video i mahnuo joj rukom. Međutim, ona je primetila mahanje i smesta nestala. Nije dugo trajalo, a na brodu su tražili mog oca, po imenu, da se javi. Već u tom momentu bilo je očigledno da je ona italijanski agent. U međuvremenu, još dok smo bili u ilegali, dokument koji smo dobili za odlazak u Beograd, otac je falsifikovao. Sačuvao ga je, ali je Moric Demajo pretvorio u Morić Damjan. Kao da je, navodno, izbeglica iz Peći. Pošto se otac nije javljao, pokupili su dokumenta od svih putnika na brodu, našli i taj dokument i videli da je falsifikat, pošto je ta žena prepoznala sliku. Onda su nas izveli sa broda. Posle dva dana, sprovedeni smo na Cetinje. Na Cetinju smo dva dana zadržani u italijanskom zatvoru. Bez ikakvih saslušanja, trećeg dana

odveli su nas na preki sud. Osim nas dvojice na preki sud izvedeni su još dva Crnogorca, iz primorskih mesta. Preki sud sastojao se od tri italijanska pukovnika, od kojih su jedan ili dvojica bili pukovnici fašističke milicije. Suđenje je trajalo oko 15 minuta, nije bilo nikakvog saslušavanja, već je to bila javna demonstracija odmazde za poraz koji su Italijani pretrpeli u okršaju na Brajićima. Otac i dvojica Crnogoraca osuđeni su na smrt streljanjem, dok su mene ostavili u životu i vratili u zatvor. Italijani su u to vreme, imajući u vidu da je italijanska kraljica bila Crnogorka i kćerka poslednjeg crnogorskog kralja, računali da bi ipak mogli da smire Crnu Goru i da je zbog tih rodbinskih veza sa italijanskom kraljevskom kućom pridobiju kao saveznika. To je bio jedan od razloga što su prilikom kažnjavanja i osuđivanja na smrt više članova jedne porodice, najmlađega ostavljali u životu. A bio sam, uz to, i maloletan. U tom momentu ta okolnost me je spasila. Otac je, zajedno sa onom drugom dvojicom, streljan istoga prepodneva kada je održano suđenje. Po završetku rata kosti sve trojice streljanih, prenesene su u Petrovac na Moru, mesto iz koga su bila dvojica streljanih. I danas se na petrovačkom groblju nalazi zajednički grob njih trojice, sa spomen-pločom na koju Crnogorci često ukazuju kao na zanimljivost – grob malog broja ljudi, svega trojice, od kojih su dva Crnogorca i jedan Jevrejin.

U zatvoru sam ostao izvesno vreme. Među političkim zatvorenici- ma bilo je mnogo ljudi koje sam kasnije u životu sretao, pošto su preživeli ratne strahote. I moja sudbina bi verovatno bila slična sudbinama mnogih koji su odatle internirani u logor Kavaju u Albaniji, da nije bilo jedne veoma specifične okolnosti. Naime, u međuvremenu je na Cetinje stigao, kao italijanski oficir, kapetan njihovih automobilskih jedinica, Našim-beni koji je, kao zastupnik „Fiata“ i „Pirelija“, bio klijent moga oca u Beogradu. Čim je rat počeo, on je, očigledno, bio mobilisan kao italijanski oficir, i dospeo u Crnu Goru. Na Cetinju je na plakatu među streljanima zapazio i ime mog oca, zainteresovao se za taj slučaj i saznao da sam u zatvoru. Došao je u zatvor da me potraži. Iznenadio sam se kad su me pozvali u kancelariju, i tamo video njega. Znali smo se jer je kancelarija moga oca bila u okviru stana. On je uspeo da budem izveden pred redovni vojni sud, koji me je oslobodio zbog nedostatka dokaza. Siguran sam da mi je u prilog išla okolnost da sam sve vreme kod sebe imao sokolsku značku, koja je bila dokaz ili legitimacija da sam nacionalista a ne komunista. Značka je iskorišćena kao argument više, da bi se pred sudom olakšala procedura koju je Našim-beni u stvari montirao. Kada su me pustili iz zatvora, Našim-beni

mi je rekao da mogu da izaberem bilo koje mesto u Italiji, ili u nekoj okupiranoj zoni Jugoslavije gde su Italijani, ali da ne ostanem u Crnoj Gori. U toj situaciji odlučio sam da odem u Split, jer sam znao da tamo imamo rođake koji bi me sigurno prihvatili. Tako je i bilo. Dok sam bio u zatvoru, pomagali su me i podržavali mnogi Cetinjani. Redovno su mi donosili hranu jer su imali poseban odnos prema meni. U njihovim očima bio je vidljiv osećaj za mene kao maloletno dete koje je ostalo bez oca. Kad sam izašao iz zatvora, oni su me odmah prihvatili i onih dana, dok sam bio tamo, nabavili i dali odelo i sve što mi je još trebalo.

U SPLIT, PA U ALPE

Kad sam došao u Split, javio sam se mojim rođacima izbeglim iz Beograda koji su još u Beogradu čuli da je otac streljan, ali nisu ništa znali o mojoj sudbini. Ostao sam sa njima.

U Splitu se nalazila velika grupa Jevreja koji su uspeli da izbegnu sa lažnim dokumentima iz Beograda. Neki su u bežanju sa tim dokumentima i stradali, ali najveći broj je uspevao da dođe do Splita. Tamo sam zatekao, pored ostalih, Aleksu Čelebonovića, Lonija Daviča i još neke mlade Jevreje koje sam poznavao iz Beograda. Međutim, ja sam sa Cetinja došao u Split sa žuticom i nekim teškim svrabom, od čega sam se lečio. Nameravao sam da sa grupom splitskih mladića odem u brda u partizane, ali me je bolest u tome sprečila. Negde 7. ili 8. decembra 1941. godine jedna velika grupa Jevreja bila je pozvana da se u određeno vreme, sa svim svojim stvarima, skupi u luci, gde smo ukrani u brod i odvedeni do Kopra.

Tu su nas prihvatili Italijani koji su bili vrlo blagonakloni. Znali su i shvatali da se radi o ljudima koji su bili u životnoj opasnosti bora-veći na nemačkoj teritoriji. Nikakvih smetnji nije bilo: bez obzira ko je kako došao i sa kakvim dokumentima – bio je prihvatán bez ikakvih problema. Za nas je bilo iznenađenje samo to kad su nas skupili i odveli u Koper. Tamo smo sa broda ušli u vagone, u kojima su svi muškarci bili vezani lancima. To su bile porodice – i muškarci, i žene, i deca. I u vozu smo bili vezani lancima, sve vreme. Vodili su nas nekud u Italiju, nismo znali kuda. Samo smo se odjedanput pojavili negde u alpskim krajevima, u provinciji Aosta, na granici prema Francuskoj i Švajcarskoj, u mestu San Vincenco de la Fonte. To je, u stvari, planinsko letovalište. Tu su nas pustili iz voza i oslobodili lanaca. U tom mestu bili smo potpuno slobodni.

Dobijali smo dnevno određenu sumu novca za hranu i mesečno za smeštaj. To je više bilo simbolično, ali mogli smo da se smestimo, kako god je ko hteo i mogao. Neki su ljudi imali sa sobom više para. Rodak sa kojim sam ja bio imao je dovoljno para, zakupio je vrlo lep stan, tako da smo godinu dana vrlo lepo živeli. Jedinu obavezu imali su muškarci da se svakoga dana javljaju u karabinjersku stanicu na *apello*, na prozivku. Taj režim se zvao '*confino libero*', što znači, slobodna konfinacija. Doista smo bili slobodni, nismo smeli da idemo iz samoga mesta, ali i to se moglo u specijalnim slučajevima, sa posebnom dozvolom – ako je trebalo ići zubaru, koga recimo nije bilo u San Vincencu, ili nekom drugom lekaru specijalisti. U drugim slučajevima pojedinci su mogli da odlaze čak i u Torino, u pratnji vođe grupe, izabranog iz naše sredine. Ovde su se sklonili samo jugoslovenski Jevreji, nešto manje od stotinak. Tu smo boravili od decembra 1941. do februara 1943. godine.

Oni koji nisu imali para mogli su da se snađu i da nešto rade i zarade jer su nas Italijani vrlo rado angažovali za posao. Stanovništvo se prema nama ophodilo veoma dobro. Čak i taj brigadir, podoficir, šef karabinjerske stanice, šef policije u tom mestu, kod koga smo odlazili svakog dana na prozivku, bio je takođe vrlo blag. Samo je naoko bio strog, ali je u stvari bio veoma korektan. U sećanje mi se urezala jedna scena koju, verujem, nikada neću moći da zaboravim. Jednoga dana, posle prozivke, brigadir nam je čitao glasno pismo koje je dobio od svoga sina sa istočnog fronta. Sin mu je pisao o surovim uslovima na frontu. Otac je plakao pred nama. Mi smo bili jedini pred kojima je mogao da dâ oduška svojim roditeljskim osećanjima. Sin mu je bio na ruskom frontu, u okviru italijanskih vojnih jedinica. Ja sam, mnogo godina kasnije, prošao kroz to mesto. Tom prilikom posetili smo naše poznanike iz toga doba i oni su se veoma obradovali kada su nas videli.

IZ SAN VINČENCA U FERAMONTI

Kad su nas u februaru 1943. najednom pozvali i rekli da se spremimo, da moramo odmah da idemo i napustimo San Vincenco, da će nas negde drugde odvesti, bili smo zbunjeni. Nismo znali o čemu se radi. Stavili su nas u voz, ponovo vezali u lance i tako sproveli sa krajnjeg severa na krajnji jug Italije, u Kalabriju, u logor Feramonti. To je bio veliki logor, u koji je moglo da se smesti oko dve hiljade logoraša. Zbog čega smo morali da odemo iz San Vincenca, saznali smo pred sam polazak iz tog mesta. Torino je bio žestoko bombardovan od strane

savezničke avijacije i namera je bila da se raseli gradsko stanovništvo, da se iz njega evakuišu porodice da ne bi bile bombardovane. Bilo je prirodno da se u prvom redu sklone tamo gde su postojali hoteli, vile i drugi objekti u kojima su porodice mogle da se smeste. Ne može se prigovoriti odluci da nas, konfinirce sklone odatle, da bi oslobodili prostor za njihove građane. To je za nas bila prava sreća jer smo se, već u februaru 1943, našli na jugu, u logoru iz kojeg smo već u septembru iste godine bili oslobođeni. Da smo na severu ostali nešto duže, dočekali bismo nemačku okupaciju severne Italije. Jedan broj Jevreja uspeo je da iz tih krajeva prebegne u Švajcarsku, ali su mnogi i tamo stradali.

Logor Feramonti formiran je 1940. godine, specijalno za smeštaj jevrejskih izbeglica koje su dolazile sa teritorija pod nemačkom okupacijom u Evropi. Tu su bili Jevreji iz Čehoslovačke, Austrije, Mađarske i Poljske. Među njima je sigurno bilo i nekih nemačkih Jevreja, koji su nekako dospeli do Italije.

U vreme kad sam se nalazio u logoru, njegova struktura se znatno menjala. Najpre je to bio čisto jevrejski logor, u kojem su u velikom broju našli utočište beogradski Jevreji. Najviše je bilo onih koji su izbegli iz Albanije ili se sklonili na Crnogorsko primorje, odande sakupljeni u logor Kavaju u Albaniju, i zatim bili prebačeni u Feramonti. U vreme mog boravka u njemu, početkom 1943, tu je osim Jevreja bilo i više drugih nacionalnih skupina. Bila je tu i jedna manja dosta kompaktna grupa Grka, koji su bili internirani iz Grčke, među njima i neki grčki vladika. Među njima je, takođe, bio i kasniji ministar inostranih poslova i ministar odbrane Grčke, Averof. Bilo je tu Kineza i drugih nacionalnih skupina. Zatim, jedna grupa Slovenaca, kasnije veća grupa Dalmatinaca. Osim onih koji su bili internirani iz političkih razloga, učesnika u partizanskim jedinicama u borbama na tlu Jugoslavije, bilo je i simpatizera partizana, zbog čega su internirani u Italiju.

Režim u logoru bio je vrlo slobodan. Smeštaj je bio podnošljiv: postojale su barake za samce, a bilo je i baraka za porodični smeštaj – u vidu malih soba, ili barake pregrađene ćebadima. Bitno je da su porodice bile na okupu. Obaveza je bila da se uvek, u određeno vreme, ujutro i uveče, bude prisutan kada je vršena prozivka, a inače je tokom čitavog dana bilo slobodno kretanje po logoru. Bila je tu i prodavnica s osnovnim artiklima za hranu. Neke namirnice, ulje i pasulj, na primer, mogle su da se nabave i od pripadnika fašističke milicije, koja je držala stražu oko logora. To su najčešće bili seljaci iz obližnjih sela mobilisani u policiju, koji su nudili i druge potrepštine.

Logor je imao svoju crkvu, svoju sinagogu, pa i hor kojim je rukovodio Lav Mirski, dirigent iz Osijeka, koji je posle rata bio prvi direktor i upravnik opere u Osijeku. On je organizovao hor čiji su članovi bili Jevreji i Slovenci. Hor je negovao horsku muziku a nedeljom pevao u crkvi.

Deo logora u Feramontiju

U logoru su organizovane i fudbalske utakmice i razna druga takmičenja... Radila je škola, vodilo se računa o tome da deca ne gube previše, držani su razni kursevi, a mi smo, u okviru jugoslovenskog dela, zajedno sa Slovencima i Dalmatincima, imali organizovan i kulturno-politički život. Imali smo i organizaciju koja je redovno održavala literarne skupove. To je već bila jedna od formi političkih aktivnosti, usmerenih na podršku partizanskoj borbi u Jugoslaviji. Odvijao se i vrlo organizovan politički rad pod rukovodstvom KPJ, sa više starih komunista Jugoslovena, u prvom redu Dalmatinaca i Slovenaca, pa i Jevreja. To je, u stvari, bila organizacija koja je nastojala da stalno održava borbeni duh protiv fašizma. To nam je bila osnovna intencija, a uvek sa očekivanjem da ćemo, u nekom momentu, možda imati prilike, ne znajući kako će se stvari razvijati, da ponovo stupimo u borbu protiv fašizma, sa puškom u ruci, na jugoslovenskom tlu.

Imali smo sreću da je, prilikom iskrcavanja savezničkih snaga na jugu Italije, sa Sicilije, logor bio brzo oslobođen, iako se u međuvremenu desio incident sa tragičnim posledicama. Naime, jedan britanski avion leteo je iznad logora i svi smo izašli da ga pozdravimo. Ali, on je iznenada osuo po nama mitraljesku paljbu i usmratio više interniraca. Očigledno je osoblje aviona mislilo da je to italijanski vojni logor. A, to je bilo neposredno pred oslobođenje.

Kad su došli saveznici, tačnije Englezi, logor je bio oslobođen i imali smo potpuno slobodno kretanje. Englezi su nastojali da oslobođenim internircima omoguće što udobniji život. Pojačali su snabdevanje hranom, odećom i drugim neophodnim stvarima sa namerom da ti ljudi ostanu tu, da se okrepe, da ponovo stanu na svoje noge, kako bi lakše mogli da dočekaju oslobođenje svoje zemlje. Međutim, naša organizacija u logoru imala je druge planove i mi smo organizovali odlazak u partizane. Nismo znali šta se zbiva u Bariju, italijanskoj luci na Jadranskom moru, naspram jugoslovenske obale, ali imali smo plan da se nekako dokopamo grada. Računali smo da ćemo iz Barija moći da se prebacimo preko Jadrana, u Jugoslaviju, da idemo u borbu. U Bari smo odlazili u raznim grupama. U tome smo imali i podršku italijanskih antifašista, s kojima smo došli u kontakt u obližnjem gradu Kozenci. Oni su nam pomogli da, bez znanja i saglasnosti Engleza, dobijemo posebne vagone u nekim kompozicijama koje su odlazile za Bari. Tako smo mogli da se organizovano okupimo u većem broju i da ođemo u taj grad.

Kad smo došli u Bari, saznali smo da je tamo već boravila jedna partizanska misija, koja je brodom došla iz oslobođenog dela jugoslovenske obale u oslobođeni deo italijanske obale. To je bila misija koju je poslao Vrhovni štab jugoslovenske partizanske vojske. Misija je došla da traži kontakt sa saveznicima. Prvi kontakti te misije, uz neke početne teškoće, urodili su plodom: u blizini Barija otvoreni su posebni logori u kojima su mogli, kao u sabirne centre, da se skupljaju svi Jugosloveni koji su tamo dolazili. A dolazili su iz mnogih pravaca – iz logora, iz zatvora, (neki od zatočenika bili su osuđeni na sto i jednu godinu robije!), sa teritorije Italije okupirane od Nemačke, preko fronta formiranog na jugu zemlje. Tu je bila formirana prva prekomorska brigada partizanske vojske, sastavljena po nacionalnim bataljonima.

JEVREJSKI VOD

Da bi se istaklo da ljudi raznih jugoslovenskih nacionalnosti žele da se ponovo priključe borbi u otadžbini, formirana je brigada koja je imala šest bataljona – dva crnogorska, dva dalmatinska i dva slovenačka. U okviru jednog od dva crnogorska bataljona, u jednoj crnogorskoj četi, formiran je i jevrejski vod. Ne znam u kojoj meri je to učinjeno na traženje samih Jevreja. Tada sam to shvatao kao nameru rukovodstva brigade da time stave do znanja da postoji i jevrejski vod, da postoje i Jevreji koji odande, sa te teritorije, žele da idu na okupiranu

teritoriju Jugoslavije da bi se borili. U tom vodu bilo nas je 22. Ja sam kasnije pokušao da rekonstruišem spisak boraca. Znam da je rekonstrukcija možda nekompletna, ali ona postoji. Vodnik tog voda David Stern, iz Prijedora, bio je jedini među nama koji je služio vojsku pre rata. U tom vodu, sećam se da je bio dr Isidor Alkalaj, iz Sarajeva, lekar, ortoped. Posle rata živeo u Izraelu. Zatim Mirko Haler, takode iz Sarajeva. Bio sam ja, bio je Šlomo Levi, inženjer, mislim da je bio iz Bitolja, posle rata živeo je u Beogradu. Čini mi se da je izgubio ruku u ratu, a neko vreme bio je i član uprave Jevrejske opštine u Beogradu. Umro je u međuvremenu. Prema rekonstrukciji koju smo napravili, jedan broj članova voda je poginuo, za neke pretpostavljamo da i danas žive u Izraelu. Verovatno ima i onih koji su otišli u Ameriku.

Zajednička prostorija za muškarce bez porodica u jednom od objekata logora u Feramontiju

U vodu su se našla i dva italijanska jevrejska mladića iz Pize. Oni su se u Bariju upoznali sa nekima od naših mladića i, pošto su uspeli da sa nemačke teritorije Italije, preko fronta, pobegnu na jug, nisu se zadovoljili time da u južnoj Italiji, kao Italijani, ostanu i sačekaju oslobođenje cele Italije, već su se priključili nama da bi se u Jugoslaviji, zajedno sa nama, borili protiv fašizma. Jedan od njih, Klaudio Pađi, poginuo je u bosanskim planinama, kao partizan u našim redovima. Drugi, Franko Luato, bio je drugačije sudbine: zarobili su ga Nemci, ali kao Italijan ipak je lakše prošao. Bio je u raznim logorima, čini mi se i u Bergen-Belzenu, ostao je živ,

vratio se u Italiju, kasnije je bio u Argentini, i potom u Izraelu. Danas živi u Pizi kao lekar u penziji.

Kad je prva prekomorska brigada bila prebačena preko Jadrana na oslobođenu teritoriju u Dalmaciji, u Jugoslaviji, najpre smo bili na

ostrvu Korčuli, koja je bila slobodna. Međutim, već u novembru 1943. Nemci su se iznenada iskricali na to ostrvo, zatekli nas nespremne i naneli nam gubitke u ljudstvu. Tu su se nalazile jedna dalmatinska brigada, sastavljena od ljudi iz tog kraja i naša prekomorska brigada. Naša brigada nije imala nikakvog borbenog iskustva i, da tragedija bude veća, Nemci su se tokom noći iskricali upravo tamo gde se nalazio jevrejski vod. Nije nikakva uteha što je kasnije komandir crnogorske čete bio pozvan na odgovornost, jer je tu bilo i njegove krivice što su svi bili zatečeni nespremni da pruže ozbiljan otpor. Brigada je ubrzo bila rasformirana.

Vredan je pomena i detalj vezan za boravak na Korčuli. Na traženje slovenačkog bataljona, bio sam postavljen za pomoćnika komesara čete u slovenačkom bataljonu. Međutim, cela ta brigada brzo je bila prebačena sa Korčule na Hvar, a odatle na Vis – sa jednog dalmatinskog ostrva na drugo, da bi sa ostrva Visa jedne noći, oko Nove godine 1944, brigada bila prebačena na jugoslovensko kopno. Naša brigada je dobila zadatak da ide u Drvar, gde se nalazio Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske. Na putu od obale do Drvara, koji je trajao dosta vremena, samo smo jednom imali ozbiljnu bitku s neprijateljem i to kad smo prelazili unsku prugu. To je velikim delom već bila slobodna teritorija. Kad smo prelazili unsku prugu, zapazili smo da su, na jednoj strani, prugu za Nemce obezbeđivale i čuvale ustaše, hrvatski kvislinzi, dok su drugu deonicu čuvali četnici, srpski kvislinzi. Kada smo došli u Drvar, doneta je odluka da se cela Prva prekomorska brigada rasformira. Dodeljeni smo bili drugim jedinicama koje su već imale borbena iskustva. Znatan broj je bio priključen Prvoj proleterskoj brigadi. Ja sam bio dodeljen tehničkom vodu i ostao sam tamo neko vreme dok me nisu poslali za delegata voda u odeljenju artiljerije Prve proleterske divizije. Ostao sam u tom sastavu i u vreme kada se već kretalo prema istoku, da bi se išlo u Srbiju. U leto 1944. godine bio sam toliko iscrpljen, da sam stalno padao u nesvest, usled čega sam bio poslat na bolničko lečenje.

Po završetku rata bio sam izvesno vreme, kao oficir u uniformi, u sastavu naše vojne misije u Trstu, u Zoni A. Odatle sam kasnije prebačen u diplomatsku službu, u kojoj sam proveo čitav svoj radni vek, da bih u penziju otišao kao ambasador. Istovremeno, u penziju sam otišao i sa činom rezervnog potpukovnika.